Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.69 ISSN No. 2456-1665

महानुभाव साहित्यामधील धर्म, नीती व समाजदर्शन

डॉ.स्वाती शिशुपालराव नाकील
संशोधक

सारांश:

महानुभाव साहित्य हे मराठी साहित्याच्या प्रारंभीच्या आणि वैचारिक दृष्ट्या समृद्ध परंपरेचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे. या साहित्यामध्ये धर्म, नीती आणि समाजदर्शन यांचा परस्परसंबंध अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त झालेला दिसतो. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश महानुभाव साहित्यामधील धार्मिक तत्त्वज्ञान, नैतिक मूल्ये आणि तत्कालीन समाजजीवनाचे प्रतिबिंब यांचा अभ्यास करणे हा आहे. श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या शिकवणीवर आधारित महानुभाव पंथाने कर्मकांड, जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमता यांना विरोध करून समता, मानवता, सत्य, अहिंसा, सदाचार आणि नैतिक जीवनमूल्यांचा पुरस्कार केला. 'लीळाचरित्र', 'सूत्रपाठ' आणि इतर महानुभाव ग्रंथांच्या आधारे धर्माची सामाजिक उपयुक्तता, नैतिक आचारसंहिता आणि समाजसुधारणेचा दृष्टिकोन यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून प्राथमिक व द्वितीयक स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधनातून असे स्पष्ट होते की महानुभाव साहित्य केवळ धार्मिक ग्रंथसंपदा नसून सामाजिक परिवर्तन, नैतिक जागृती आणि समतावादी विचारांचा प्रभावी दस्तऐवज आहे. आधुनिक समाजातही या साहित्यामधील मूल्ये सामाजिक सलोखा, नैतिकता आणि मानवी कल्याणासाठी मार्गदर्शक ठरतात.

मुख्य शब्दावली: महानुभाव पंथ, श्रीचक्रधरस्वामी, धर्मदर्शन, नैतिक मूल्ये, समाजसुधारणा

प्रस्तावना:

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात महानुभाव साहित्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. तेराव्या शतकात उदयास आलेल्या महानुभाव पंथाने मराठी भाषेला केवळ समृद्ध केले नाही, तर धार्मिक, सामाजिक आणि नैतिक विचारांना नवी दिशा दिली. सर्वज्ञ श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या तत्त्वज्ञानातून विकसित झालेल्या या साहित्यपरंपरेने तत्कालीन समाजातील कर्मकांड, जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमता यांना वैचारिक आव्हान दिले. महानुभाव साहित्य हे केवळ धार्मिक उपदेशपर साहित्य नसून तत्कालीन समाजजीवन, नैतिक मूल्ये, मानवी संबंध आणि सामाजिक परिवर्तन यांचे जिवंत दस्तऐवजीकरण करणारे वाङ्मय आहे. मराठी गद्याच्या विकासात लीळाचरित्र या ग्रंथाचे स्थान अत्यंत मोलाचे मानले जाते आणि तो मराठीतील आद्य गद्यग्रंथ म्हणून व्यापकपणे स्वीकारला जातो.

महानुभाव पंथाची स्थापना तेराव्या शतकात श्रीचक्रधरस्वामी यांनी केली. त्यांच्या शिकवणीचा केंद्रबिंदू ईश्वरभक्ती, नैतिक आचरण, वैयक्तिक शुद्धता आणि सर्वसमावेशक समाजव्यवस्था हा होता. त्यांनी धर्माचे स्वरूप कर्मकांडापेक्षा आचारधर्माशी जोडले. धर्म म्हणजे सत्य, दया, अहिंसा, संयम आणि ईश्वरनिष्ठ जीवन जगण्याची प्रक्रिया, असा त्यांचा मूलभूत दृष्टिकोन होता. त्यामुळे महानुभाव साहित्यामध्ये धर्म हा केवळ आध्यात्मिक संकल्पना नसून तो सामाजिक न्याय, नैतिक उत्तरदायित्व आणि मानवी समानतेशी अभिन्नरीत्या जोडलेला आहे. महानुभाव साहित्यातील नीतीविचार हा त्याचा आणखी एक महत्त्वपूर्ण पैलू आहे. या साहित्यामध्ये सत्यनिष्ठा, सदाचार, आत्मसंयम, दयाभाव, परोपकार आणि वैराग्य यांसारख्या नैतिक मूल्यांना विशेष महत्त्व दिलेले आहे. व्यक्तीचे चारित्र्य, समाजातील परस्परविश्वास आणि आध्यात्मिक उन्नती यांचा पाया नैतिक आचरणात असल्याचे महानुभाव ग्रंथकारांनी प्रतिपादन केले आहे. म्हणूनच महानुभाव साहित्यामधील नीती ही केवळ वैयक्तिक सद्गुणांची यादी नसून आदर्श सामाजिक जीवनाचा मूलाधार मानली जाते.

समाजदर्शनाच्या दृष्टीने महानुभाव साहित्य विशेष उल्लेखनीय आहे. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील जातिव्यवस्था, धार्मिक विषमता, स्त्रियांची स्थिती, आर्थिक-सामाजिक असमानता आणि लोकजीवनाचे विविध पैलू या साहित्यामध्ये वास्तववादी स्वरूपात प्रतिबिंबित झालेले दिसतात. श्रीचक्रधरस्वामी यांनी विविध जाती, पंथ आणि सामाजिक स्तरांतील लोकांना समानतेने स्वीकारले. त्यांच्या उपदेशात जन्मापेक्षा आचरणाला महत्त्व देण्यात आले आहे. त्यामुळे महानुभाव पंथाने समतावादी आणि मानवतावादी विचारसरणीचा पुरस्कार केला, असे अनेक संशोधकांनी नमूद केले आहे. लीळाचरित्रसारख्या ग्रंथांमध्ये तत्कालीन समाजरचना, लोकसंस्कृती, धार्मिक प्रथा आणि सामाजिक व्यवहार यांचे महत्त्वपूर्ण चित्रण आढळते. महानुभाव साहित्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे मराठी भाषेचा लोकाभिमुख वापर. संस्कृतऐवजी मराठी भाषेत धार्मिक आणि तात्त्विक विचार मांडल्यामुळे सामान्य जनतेपर्यंत ज्ञान पोहोचविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या पंथाने केले. मराठी गद्याच्या विकासात महानुभाव साहित्याचे योगदान अनन्यसाधारण मानले जाते. या साहित्यामुळे मराठी भाषेला अभिव्यक्तीचे नवीन आयाम प्राप्त झाले आणि पुढील संतसाहित्याच्या विकासालाही प्रेरणा मिळाली.

आजच्या जागतिकीकरण, मूल्यसंकट आणि सामाजिक विभाजनाच्या काळात महानुभाव साहित्यामधील धर्म, नीती आणि समाजदर्शन यांचा पुनर्विचार अधिक महत्त्वाचा ठरतो. समता, बंधुता, नैतिकता, सामाजिक न्याय आणि मानवतावाद ही मूल्ये आधुनिक लोकशाही समाजव्यवस्थेचीही मूलतत्त्वे आहेत. या पार्श्वभूमीवर महानुभाव साहित्याचा अभ्यास केवळ साहित्यिक किंवा धार्मिक दृष्टीने न करता सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तात्त्विक संदर्भात करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधनात महानुभाव

साहित्यामधील धर्मसंकल्पना, नैतिक मूल्यव्यवस्था आणि समाजदर्शन यांचे चिकित्सक विश्लेषण करून त्यांचे समकालीन महत्त्व स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनामध्ये महानुभाव साहित्यामधील धर्म, नीती आणि समाजदर्शन यांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासात ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतींचा समन्वित वापर करण्यात आला आहे. ऐतिहासिक पद्धतीच्या साहाय्याने महानुभाव पंथाची उत्पत्ती, श्रीचक्रधरस्वामींचे कार्य, मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील सामाजिक-धार्मिक परिस्थिती तसेच महानुभाव साहित्याचा विकास यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक पद्धतीद्वारे महानुभाव साहित्यामधील धर्म, एकेश्वरवाद, भक्ती, कर्मकांडविरोध, अध्यात्म, मोक्षसंकल्पना, तसेच सत्य, अहिंसा, दया, सदाचार, आत्मसंयम, नैतिक जीवनमूल्ये, जातिभेदविरोध, स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक समता, लोककल्याण, मानवतावाद आणि सामाजिक न्याय या संकल्पनांचे स्वरूप आणि आशय स्पष्ट करण्यात आले आहेत. विश्लेषणात्मक पद्धतीच्या साहाय्याने या संकल्पनांचे चिकित्सक परीक्षण करून त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि तात्त्विक महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे.

या संशोधनासाठी प्राथमिक आणि द्वितीयक अशा दोन्ही प्रकारच्या स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोतांमध्ये लीळाचरित्र, सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ तसेच महानुभाव परंपरेतील इतर मूलभूत ग्रंथांचा समावेश असून त्यांतील तत्त्वज्ञान, धार्मिक विचार, नैतिक मूल्ये आणि समाजदर्शनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. द्वितीयक स्रोत म्हणून महानुभाव साहित्यावरील संशोधनग्रंथ, समीक्षात्मक पुस्तके, संशोधन लेख, विद्यापीठीय प्रबंध, संशोधन नियतकालिके तसेच संबंधित संदर्भग्रंथांचा आधार घेण्यात आला आहे. या सर्व स्रोतांच्या तुलनात्मक आणि चिकित्सक अभ्यासाच्या आधारे महानुभाव साहित्यामधील धर्म, नीती आणि समाजदर्शन यांचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि समकालीन संदर्भातील महत्त्व स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या संशोधनामध्ये करण्यात आला आहे.

महानुभाव पंथाची पार्श्वभूमी :

तेराव्या शतकातील महाराष्ट्र हा राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक परिवर्तनाचा कालखंड मानला जातो. यादवकालीन समाजात वर्णव्यवस्था, कर्मकांड, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमता यांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर होता. "धर्माचा केंद्रबिंदू नैतिक आचरणाऐवजी विधीप्रधान कर्मकांड बनत चालला होता. अशा परिस्थितीत समाजाला समता, नैतिकता आणि भक्तिमार्गाचा नवा दृष्टिकोन देण्यासाठी अनेक संत आणि धार्मिक संप्रदाय उदयास आले."[१]

महानुभाव पंथाचे प्रमुख प्रवर्तक सर्वज्ञ श्रीचक्रधरस्वामी होत. त्यांनी महाराष्ट्रभर भ्रमण करून लोकभाषेत "धर्मोपदेश केला आणि धर्माची सांगड नैतिक आचरण, ईश्वरभक्ती आणि सामाजिक समतेशी घातली. त्यांच्या मते मोक्षप्राप्तीसाठी जन्म, जात किंवा कर्मकांड यापेक्षा ईश्वरभक्ती, सदाचार आणि आत्मज्ञान अधिक महत्त्वाचे आहे. त्यांनी पंचकृष्ण तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला आणि सर्व समाजघटकांना अध्यात्माचा समान अधिकार असल्याचे प्रतिपादन केले."[२] त्यांच्या उपदेशामुळे धर्माचा आशय अधिक लोकाभिमुख आणि व्यवहारप्रधान झाला. महानुभाव पंथाच्या तत्त्वज्ञानाने मराठी गद्याच्या विकासालाही मोठी चालना दिली आणि लीळाचरित्रसारख्या ग्रंथांमुळे मराठी साहित्याला ऐतिहासिक व सांस्कृतिक दृष्टीने अमूल्य वारसा प्राप्त झाला. महानुभाव पंथाची स्थापना तेराव्या शतकात झाली असून, या पंथाने वैदिक कर्मकांडापेक्षा भक्ती, संयम, अहिंसा, सत्य आणि वैराग्य यांवर भर दिला. "जातिभेद, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता यांना नाकारून सर्वांना समान आध्यात्मिक स्थान दिले. त्यामुळे हा पंथ मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील समतावादी धार्मिक चळवळींपैकी एक मानला जातो"[३]

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थितीचा विचार केला असता, समाजात जातीय श्रेणीकरण, स्त्रियांचे दुय्यम स्थान, धार्मिक रूढी आणि कर्मकांड यांचा प्रभाव स्पष्ट दिसून येतो. शिक्षण आणि धार्मिक ज्ञानावर विशिष्ट वर्गाचे वर्चस्व होते. अशा काळात श्रीचक्रधरस्वामींनी मराठी भाषेत उपदेश करून सामान्य जनतेला धर्म आणि तत्त्वज्ञान समजण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. त्यांच्या शिकवणीत नैतिक जीवन, परस्पर सहिष्णुता, दया, सत्य आणि मानवतेचा पुरस्कार करण्यात आला. या विचारांचा प्रभाव महानुभाव साहित्यावर स्पष्टपणे दिसून येतो. "लीळाचरित्रमध्ये तत्कालीन समाजजीवन, लोकसंस्कृती, धार्मिक आचार आणि सामाजिक संबंधांचे वास्तववादी चित्रण आढळते."[४] यामुळे महानुभाव पंथाचा अभ्यास हा केवळ धार्मिक इतिहासापुरता मर्यादित राहत नाही; तो मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तन, नैतिक मूल्यव्यवस्था आणि मराठी भाषेच्या विकासाच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

महानुभाव साहित्यामधील धर्मः

महानुभाव साहित्य हे मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील धार्मिक, तात्त्विक आणि नैतिक विचारांचे महत्त्वपूर्ण दालन मानले जाते. सर्वज्ञ श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या उपदेशांवर आधारित या साहित्याने धर्माची नव्याने व्याख्या केली. "महानुभाव परंपरेनुसार धर्म हा केवळ कर्मकांड, यज्ञयाग किंवा बाह्य धार्मिक आचारांचे पालन नसून ईश्वरनिष्ठ जीवन, नैतिक आचरण, भक्ती, आत्मसंयम आणि मोक्षप्राप्ती यांचा समन्वित मार्ग आहे."[५] या पंथाने तत्कालीन बहुदेवोपासना, जातिभेद, कर्मकांडप्रधान धार्मिक व्यवस्था आणि सामाजिक विषमता यांना वैचारिक आव्हान देत एकेश्वरवादाचा पुरस्कार केला. महानुभाव

तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू परमेश्वरावरील अखंड श्रद्धा असून परमेश्वरच जीवाच्या उद्धाराचा अंतिम आधार मानला जातो. पंचकृष्ण तत्त्वाच्या माध्यमातून परमेश्वराच्या अवतारांचे स्मरण, नामस्मरण आणि त्यांच्या चरित्राचे चिंतन ही भक्तीची प्रमुख साधने मानली गेली आहेत. महानुभाव साहित्यामध्ये भक्ती ही मोक्षप्राप्तीची सर्वोच्च साधना मानली आहे. "लीळाचरित्र, सूत्रपाठ आणि इतर महानुभाव ग्रंथांमध्ये ईश्वरभक्ती, गुरुभक्ती, वैराग्य, सदाचार आणि आत्मशुद्धी यांना विशेष महत्त्व दिलेले आहे. या परंपरेतील भक्ती ही केवळ भावनिक अनुभव नसून ती नैतिक जीवनपद्धती, शिस्तबद्ध आचरण आणि आध्यात्मिक उन्नतीचा आधार आहे."[६] त्याचप्रमाणे महानुभाव पंथाने वैदिक कर्मकांड, यज्ञयाग, जातीय श्रेष्ठत्व आणि बाह्य धार्मिक विधींना मोक्षप्राप्तीचे साधन मानण्यास स्पष्ट नकार दिला. श्रीचक्रधरस्वामींनी धर्माचा खरा अर्थ अंतःकरणाची शुद्धता, सत्य, सदाचार आणि ईश्वरभक्ती यामध्ये असल्याचे प्रतिपादन केले.

"महानुभाव साहित्यामधील अध्यात्म ही संकल्पना आत्मशुद्धी, वैराग्य आणि परमेश्वराशी अखंड निष्ठा यांवर आधारित आहे. या तत्त्वज्ञानात शरीरापेक्षा आत्म्याचे महत्त्व अधोरेखित करून आत्मज्ञानाच्या माध्यमातून आध्यात्मिक उन्नती साधण्यावर भर देण्यात आला आहे."[७] या आध्यात्मिक प्रवासाचे अंतिम ध्येय म्हणजे मोक्ष होय. महानुभाव तत्त्वज्ञानानुसार मोक्ष हा परमेश्वराच्या कृपेने जन्म-मृत्यूच्या चक्रातून मुक्त होण्याचा सर्वोच्च आध्यात्मिक अनुभव आहे. तो जात, जन्म किंवा कर्मकांडावर अवलंबून नसून भक्ती, वैराग्य, आत्मसंयम, सदाचार आणि परमेश्वरावरील अखंड श्रद्धेवर आधारित आहे. त्यामुळे महानुभाव साहित्यामधील धर्म ही केवळ धार्मिक संकल्पना नसून ती व्यक्तीच्या नैतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक उन्नतीस मार्गदर्शन करणारी व्यापक जीवनदृष्टी म्हणून समोर येते.

महानुभाव साहित्यामधील नीती :

महानुभाव साहित्यामध्ये नीती ही धर्माची व्यावहारिक अभिव्यक्ती मानली जाते. सर्वज्ञ श्रीचक्रधरस्वामी यांनी व्यक्तीच्या आध्यात्मिक उन्नतीसाठी सत्य, अहिंसा, दया, सदाचार, आत्मसंयम आणि नैतिक जीवनमूल्यांचा पुरस्कार केला आहे. त्यांच्या तत्त्वज्ञानानुसार सत्य हे धर्माचे मूलभूत अधिष्ठान असून सत्याचरणाशिवाय ईश्वरप्राप्ती आणि आत्मोन्नती शक्य नाही. महानुभाव परंपरेत सत्याचा अर्थ केवळ असत्याचा त्याग नसून विचार, वाणी आणि कृती यांतील प्रामाणिकपणा असा व्यापक मानला जातो. अहिंसा हे महानुभाव नीतीशास्त्राचे दुसरे महत्त्वपूर्ण तत्त्व आहे. "श्रीचक्रधरस्वामींनी हिंसेचा त्याग करून सर्व जीवांप्रती करुणा, सहिष्णुता आणि मैत्रीभाव ठेवण्याचा उपदेश केला. त्यांच्या मते अहिंसा ही केवळ शारीरिक हिंसा टाळणे नसून मन, वचन आणि कर्म या तिन्ही स्तरांवरील शुद्ध आचरण होय."[८] या विचारामुळे महानुभाव साहित्यामध्ये मानवतावादी आणि करुणामय जीवनदृष्टी विकसित झालेली दिसते. महानुभाव ग्रंथांमध्ये दया आणि परोपकार यांना धार्मिक जीवनाचा अविभाज्य भाग मानले आहे.

सदाचार आणि आत्मसंयम ही महानुभाव नीतीची प्रमुख मूल्ये आहेत. इंद्रियनिग्रह, सत्यशीलता, प्रामाणिकपणा, वैराग्य आणि शुद्ध चारित्र्य यांच्या आधारे व्यक्तीने आपले जीवन घडवावे, असे श्रीचक्रधरस्वामींनी सांगितले आहे. "आत्मसंयमामुळे व्यक्तीमध्ये नैतिक स्थैर्य निर्माण होते आणि आध्यात्मिक प्रगतीचा मार्ग सुलभ होतो."[९] मुळे सदाचार हा केवळ वैयक्तिक गुण नसून सामाजिक जीवनाच्या सुदृढतेचा पाया मानला जातो. महानुभाव साहित्यामधील नैतिक जीवनमूल्ये ही व्यक्ती आणि समाज या दोघांच्या कल्याणाशी निगडित आहेत. सत्य, अहिंसा, दया, सदाचार आणि आत्मसंयम या मूल्यांच्या आचरणातून न्याय, समता, परस्पर विश्वास आणि सामाजिक सौहार्द निर्माण होते. म्हणूनच महानुभाव साहित्य हे केवळ धार्मिक ग्रंथसंपदा नसून मानवी जीवनाला नैतिक दिशा देणारे आणि समाजपरिवर्तनाची प्रेरणा देणारे महत्त्वपूर्ण वाङ्मय म्हणून ओळखले जाते .

महानुभाव साहित्यामधील समाजदर्शन:

महानुभाव साहित्य हे केवळ धार्मिक व भक्तिपर साहित्य नसून ते तत्कालीन समाजव्यवस्थेचे वास्तव दर्शन घडविणारे आणि समाजपरिवर्तनाची प्रेरणा देणारे साहित्य आहे. या साहित्यामध्ये श्रीचक्रधर स्वामींनी समाजातील जातिभेद, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, सामाजिक विषमता आणि अन्याय यांना स्पष्टपणे विरोध केला असून समता, मानवता, बंधुभाव आणि नैतिक जीवनमूल्यांचा पुरस्कार केला आहे. "महानुभाव पंथाच्या तत्त्वज्ञानानुसार प्रत्येक मनुष्य हा जन्माने नव्हे तर कर्माने श्रेष्ठ ठरतो. त्यामुळे जातिभेदाला कोणतेही धार्मिक किंवा नैतिक समर्थन नसून सर्व मानव ईश्वराच्या दृष्टीने समान आहेत, असा विचार महानुभाव साहित्यामध्ये सातत्याने व्यक्त झालेला दिसतो."[१०] महानुभाव साहित्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार होय. मध्ययुगीन समाजात स्त्रियांना धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिले जात असताना श्रीचक्रधर स्वामींनी स्त्रियांनाही आध्यात्मिक साधना, ज्ञानप्राप्ती आणि मोक्षाचा समान अधिकार दिला. लीळाचरित्र मध्ये अनेक स्त्रीभक्तींचा उल्लेख आढळतो, ज्यातून स्त्रियांच्या आध्यात्मिक क्षमतेचा स्वीकार आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सन्मान व्यक्त होतो. त्यामुळे महानुभाव साहित्य हे स्त्री-पुरुष समानतेचे प्रगतिशील दर्शन घडविणारे साहित्य मानले जाते.

महानुभाव साहित्यामध्ये सामाजिक समतेचा विचार अत्यंत प्रभावीपणे मांडलेला आहे. "श्रीचक्रधर स्वामींनी समाजातील उच्च-नीच, श्रीमंत-गरीब, स्त्री-पुरुष आणि विविध जातींमधील भेदभाव नाकारून प्रत्येक व्यक्तीला समान सन्मान आणि आध्यात्मिक अधिकार प्राप्त असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांच्या शिकवणीत समाजातील सर्व घटकांनी परस्पर सहकार्य, बंधुभाव आणि सदाचार यांवर आधारित जीवन जगावे, असा संदेश दिला आहे. त्यामुळे महानुभाव साहित्य सामाजिक ऐक्य आणि समतेच्या मूल्यांना बळकटी देणारे ठरते."[११] लोककल्याण ही महानुभाव साहित्याची आणखी एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे.

या साहित्यामध्ये वैयक्तिक मोक्षाइतकाच समाजाच्या नैतिक आणि आध्यात्मिक उन्नतीला महत्त्व दिले आहे. सत्य, अहिंसा, दया, संयम, सदाचार आणि परोपकार या मूल्यांच्या आचरणातून संपूर्ण समाजाचे कल्याण साध्य होऊ शकते, असा संदेश महानुभाव साहित्यामध्ये वारंवार दिलेला आढळतो. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या नैतिक उन्नतीतूनच आदर्श समाजाची निर्मिती होऊ शकते, ही या साहित्याची मूलभूत भूमिका आहे.

महानुभाव साहित्याचा केंद्रबिंदू मानवतावाद आहे. श्रीचक्रधर स्वामींनी धर्म, जात, लिंग किंवा सामाजिक स्थान यांच्या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता प्रत्येक मानवामध्ये परमेश्वराचा अंश असल्याचे मानले. "त्यांनी करुणा, प्रेम, सहिष्णुता, परस्पर आदर आणि मानवसेवा यांना सर्वोच्च स्थान दिले. त्यामुळे महानुभाव साहित्य मानवी प्रतिष्ठा, सहजीवन आणि सार्वभौम बंधुत्वाची भावना दृढ करणारे साहित्य ठरते."[१२] सामाजिक न्यायाची संकल्पनाही महानुभाव साहित्यामध्ये ठळकपणे व्यक्त झालेली दिसते. समाजातील शोषित, वंचित आणि उपेक्षित घटकांना समान संधी, सन्मान आणि न्याय मिळावा, यासाठी श्रीचक्रधर स्वामींनी धार्मिक कर्मकांड, जातीय विषमता आणि सामाजिक अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविला. त्यांनी नैतिक आचरण, समता आणि मानवमूल्यांवर आधारित समाजरचनेचा पुरस्कार केला. त्यामुळे महानुभाव साहित्य सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवी हक्कांच्या संकल्पनांचा प्रारंभीचा प्रभावी स्रोत म्हणून अभ्यासले जाते.

निष्कर्ष:

महानुभाव साहित्य हे मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण धार्मिक, तात्त्विक आणि सामाजिक विचारपरंपरेचे प्रतिनिधित्व करणारे साहित्य आहे. सर्वज्ञ श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या शिकवणीवर आधारित या साहित्याने धर्माला कर्मकांड, जातिभेद आणि बाह्य आचारांच्या चौकटीतून मुक्त करून तो नैतिक जीवन, ईश्वरभक्ती, आत्मसंयम आणि मानवकल्याणाशी जोडला. एकेश्वरवाद, भक्ती, अध्यात्म आणि मोक्षसंकल्पना या धार्मिक तत्त्वांद्वारे महानुभाव साहित्याने व्यक्तीच्या आध्यात्मिक उन्नतीचा मार्ग स्पष्ट केला, तर सत्य, अहिंसा, दया, सदाचार आणि आत्मसंयम यांसारख्या मूल्यांद्वारे आदर्श नैतिक जीवनाची संकल्पना विकसित केली. समाजदर्शनाच्या दृष्टीने महानुभाव साहित्याने मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील जातिभेद, सामाजिक विषमता, धार्मिक रूढी आणि कर्मकांडप्रधान व्यवस्थेवर चिकित्सक भाष्य केले. या साहित्याने सामाजिक समता, स्त्री-पुरुष समानता, मानवतावाद, लोककल्याण आणि सामाजिक न्याय यांचा पुरस्कार करून समतामूलक समाजरचनेचा विचार मांडला.

जन्मापेक्षा आचरण, जातीपेक्षा मानवता आणि कर्मकांडापेक्षा भक्ती व सदाचार यांना महत्त्व देणारा महानुभाव पंथ त्या काळातील सामाजिक परिवर्तनाचा प्रभावी वाहक ठरला. त्यामुळे महानुभाव

साहित्य हे केवळ धार्मिक ग्रंथसंपदा नसून सामाजिक जागृती, नैतिक पुनर्रचना आणि मानवकेंद्री जीवनदृष्टीचा ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणूनही महत्त्वपूर्ण ठरते. आजच्या जागतिकीकरण, मूल्यसंकट, सामाजिक ध्रुवीकरण आणि वाढत्या असहिष्णुतेच्या पार्श्वभूमीवर महानुभाव साहित्यामधील धर्म, नीती आणि समाजदर्शन यांची उपयुक्तता अधिक अधोरेखित होते. सत्य, समता, करुणा, सहिष्णुता, नैतिकता आणि सामाजिक न्याय यांसारखी मूल्ये आजच्या लोकशाही समाजव्यवस्थेचीही मूलभूत तत्त्वे आहेत. त्यामुळे महानुभाव साहित्याचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिक किंवा धार्मिक दृष्टीने न करता सामाजिक, सांस्कृतिक, तात्त्विक आणि मानवी मूल्यांच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे. महानुभाव साहित्यामध्ये व्यक्त झालेली समतावादी, मानवतावादी आणि नैतिक जीवनदृष्टी आधुनिक समाजासाठीही प्रेरणादायी ठरते आणि भारतीय सांस्कृतिक परंपरेतील त्याचे स्थान अधिक दृढ करते.

संदर्भसूची

1. कोलते, वि. भि. (१९७६). महानुभाव पंथ आणि त्याचे वाङ्मय. पुणे : व्हीनस प्रकाशन. पृ.क्र २५.
2. कोलते, वि. भि. (१९५६). महानुभाव तत्त्वज्ञान. मलकापूर : अरुण प्रकाशन. पृ.क्र. २७.
3. महिंभट. (संपा. वि. भि. कोलते). (१९८२). लीळाचरित्र. नागपूर : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ. पृ.क्र. ६३.
4. महिंभट. सूत्रपाठ. (संपादित आवृत्ती). नागपूर : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ. पृ.क्र. १२५.
5. कित्ता. पृ.क्र.१४७.
6. तुळपुळे, स. ग. (१९७९). प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन. पृ.क्र १४५-१४६
7. ढेरे, रा. चिं. (१९७८). महाराष्ट्राचा देव्हारा. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन. पृ.क्र.७५.
8. देशपांडे, य. खु. महानुभाव पंथ : तत्त्वज्ञान आणि साहित्य. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन. पृ.क्र. १७.
9. देशमुख, उषा. महानुभाव साहित्य : एक अभ्यास. पुणे : स्नेहवर्धन प्रकाशन. पृ.क्र. ३५.
10. कोलते, वि. भि. महानुभावांचा सांस्कृतिक इतिहास. पुणे : व्हीनस प्रकाशन. पृ.क्र .३.
11. महाराष्ट्र शासन. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर : महानुभाव पंथ. मुंबई : महाराष्ट्र शासन. पृ.क्र .४५८.
12. सरदार, गं. बा. मराठी गद्याचा इतिहास. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन. पृ.क्र. ५८.